

Cărți cu însemnări manuscrise

Un document de mentalitate

Dintr-o perspectivă socio-istorică a lecturii, cartea veche românească își dezvăluie o componentă subiacentă a difuzării ei, detașată de receptarea propriu-zisă a textului, dar relevantă ca document de mentalitate. Adnotările de pe filele unor tomuri uitate de vreme se circumscriu într-o inedită cronică, subiectivă, trădând, de fiecare dată, un adevărat cult al cărților din partea celor ce le moșteneau sau doar le răsfoiau. Căci însemnările așternute pe marginile unor foi sau la sfârșit de capitole, pe foile liminare sau pe forțașul copertilor depășeau prin intenție sfera faptului anodin, încărcându-se dintru început de o anumită gravitate, proprie unor inscripții sortite să dureze în timp. Micii cronicari improvizați aveau, cu siguranță, conștiința unui gest durabil, merit să le perpetueze numele în posteritate. De aici formularea voit protocolară cu care debutează majoritatea însemnărilor de proprietate, cu un cuprins oarecum convențional, conceput după o stereotipie deja încetățenită. Scribi cvasianonimi evocă „cu mână de țărână“ tot ceea ce este legat într-un fel de impactul cărții, de păstrarea și transmiterea ei intactă peste ani, dar și întâmplările la care au asistat, deseori

neputincioși, evenimente sau cataclisme naturale, fapte ieșite din comun sau, dimpotrivă, aproape insignifiante, ce nu pot fi însă date uitării. Structurile mentalului colectiv se reflectă aproape în fiecare dintre aceste glose, capabile să exprime atitudini umane fundamentale, căci ele rescriu, după cum remarcă Nicolae Iorga, „istoria, care nu e compusă, ci numai înșăilată, notată incidental și sporadic, de cei modești și puțin cărturari uneori, cari nu se gândesc nici la un patron, nici la un public, ci pun pe hârtie ce știu, din simplul impuls instinctiv de a nu lăsa faptele să se piardă ori din nevoie de a face și pe alții, necunoscuți, martori ai suferințelor, isprăvilor și întâmplătoarelor bucurii ale lor. E istoria țării prin cei mici”¹.

O încercare de sistematizare a însemnărilor din trecut reține un întreg șir de domenii pe care acestea le acoperă: istorie politică internă; războaie, ocupații străine, năvăliri de pradă; istorie economică, socială, administrativă, drept; starea timpului și influența sa asupra agriculturii și a pieței; inundații; invazii de lăcuste; epidemii; epizootii; învățământ; prețul și circulația cărților; incendii; cutremure de pământ; eclipse, comete, mitologie populară; cronici mici². Lăsând „scrisoare” urmașilor despre evenimentele pe care le-a trăit, cronicarul-martor ocular transmitea, implicit, un mesaj despre mentalitatea vremii, despre micul univers în care își consumă bucuriile sau

¹ N. Iorga, *Istoria țării prin cei mici*, în „Revista istorică”, VII, 1921, nr. 1-3, p. 26.

² Vezi Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Iași, Editura Junimea, 1975.

dramele, impresii din care pot să transpară viziunile sale și ale contemporanilor săi asupra lumii³.

Difuzarea cărților, din momentul ieșirii lor de sub teascurile tipografiei și până a ajunge în cel mai îndepărtat cătun, se făcea prin cele mai diverse căi, de multe ori printr-o vamă neștiută a munților. Direct de la sursă sau prin intermediul unor neobosiți colportori, cartea este procurată la scurt timp de la apariție de către comunitățile interesate, fiind transmisă apoi, prin fulminante sentințe testamentare, generațiilor următoare. Înalți prelați sau chiar domnitori sunt implicați direct în aceste tranzacții sau donații⁴. Un exemplar din *Cartea românească de învățătură*, apărută la Iași, în 1643⁵, era atestat la sfârșitul secolului trecut la Vișeu de Jos, în Maramureș, fiind obținut, fără vreun alt intermediar, chiar de la mitropolitul Varlaam: „*Scris-am eu, popa Gheorghe, în Suceavă, în sfânta mitropolie, când am cumpărat această sfântă Evanghelie de la preaosfințitul părinte mitropolitul Varlaam de Muldua. Să fie de învățătură a toți creștinii ce vor afla preavoslavnici. Iasta scris cetiți-l și-ntr-o rugă vor pre noi nu uitați-l și fiți sănătoși...*“. Tot pe un exemplar din *Cazania lui Varlaam*, pe care l-am găsit la Ohaba de sub Piatră,

³ Vezi și Alexandru Duțu, *Explorări în istoria literaturii române*, București, Editura pentru Literatură, 1969, p. 64.

⁴ Însemnările pe care le comentăm, scrise cu caractere chirilice, au fost transpuse de noi de pe cărți vechi existente în diferite biblioteci, colecții sau biserici din Transilvania. Pentru reproducerea textelor am utilizat metoda transcrierii interpretative. Unele glose le-am publicat inițial în „Sargetia“, XIII, 1977, p. 579-589; XIV, 1979, p. 309-319.

⁵ Se păstrează într-o colecție particulară din Deva.

în Țara Hațegului, mitropolitul Sava Brancovici confitește cu autograful și cu pecetea sa cumpărarea cărții de către mai mulți săteni din Brănișca și din împrejurimi: „Să să știe această carte o au cumpărat Lupaș Toader, de cumpărat Lungu Pătru din Trănăviț și a dat pentru sufletu lor Lupaș Toader din Brănicica să fie pomeană și la besearica de la râu și o a dat denaintea vlădicu Sava Brancovici și Pop Ilie din Trănăviț, [...] Mihai din Brănicica [...] Toma din Dealul Mare, Ursul din Trunav [...] aceștia au fost toți de împreună când au dat această carte pentru sufletul lor Lupaș Toader. Cum să n-ai bunii mei de semânța lui a Pătru sau feciorii sau fetele pentru certu lor. Datu-s-au aceasta carte la bisearica în Brănicica, iar cine ore lua de la această besearică fie fie anatema și procler ca și Arie de pe 318 de părinți sfinți. Datu în luna noiem., 8 zile, rož. Bož. 1669. Vlădica Sava”⁶. Pe Triodul scos la Buzău, în 1700, se certifică lapidar o danie princiară făcută imediat după apariția cărții⁷: „Acest Triod s-au dat de pomană de măriia sa vodă, Io Costandin Brâncoveanu voievod, mănăstirii de la satul mării sale de la Sâmbăta de Sus. Lēt 7209”.

O carte cu o mare răspândire în Transilvania, *Chiriadromionul* din 1699, ajunge în pădurenimea Hunedoarei, la Lelese, după numai șase luni de la ieșirea sa din tiparnița de la Bălgrad, după cum o

⁶ Pentru alte două autografe pe cărți care au aparținut mitropolitului Sava Brancovici, vezi și P. P. Panaitescu, *Istoria slavilor în românește în secolul al XVII-lea*, în „Revista istorică română”, X, 1940, p. 91-92.

⁷ Exemplar aflat în biblioteca Institutului de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” din Cluj, cota V 12.

confirmă glosa olografă pe care mitropolitul Atanasie Anghel o așterne pe filele ei: „1700, 18 iunie. Noi, vlădica Atanasie, am dat această Păucenie popii Iștioan din Leleasă să se plătească precum s-au socotit din săbor. Scris în Hinidoara, dn̄i 18, luna scrisă mai sus“. O a două notiță este scrisă de către cumpărător, care ne furnizează mai multe amănunte privind achiziția cărții: „Eu, Ion Iștioan, precum au scris sfinția sa, părintele Atanasie, i-am dat 20 de zloț și încă pintru giumątate ce i-am dat la părintele protopop Ghiorghie au mânat în lucru-ți pre popa Iacob și pre Ioanș logofătul“. Și pe un alt exemplar din Chiriaco-dromionul de la Bălgrad, pe care l-am întâlnit în Țara Hațegului, la biserica din Silvașul de Jos, este indicat mai întâi locul procurării: „Această carte ce easte cumpărată din tipografie“, după care, pe coperta interioară, se trece și prețul: „Această carte easte a Silvașului de Jos cumpărată cu 18 florini“. O danie din partea unui prelat, vicarul Ioan-Iacob Aron, am înregistrat-o pe alte două cărți de la Silvașul de Jos. Pe un *Octoih*, apărut la Blaj, în 1770, se menționează deja după numai un an: „Acest *Octoih* s-au dat din crăiasca milă prin c<institul> P. Iacob Aaron, vicarașul Episcopiei Făgărașului pe seama bisearicii cele unite din Silvașul de Jos, în anul 1771, decembrie 25“. O însemnare aproape identică apare și pe *Triodul* imprimat la Blaj, în 1771.

Cărțile ajung, prin urmare, în satele transilvănene la puțin timp după apariția lor, ceea ce denotă că solicitările erau destul de presante. La trei ani după tipărire, prima ediție a *Evangeliei* de la Blaj, din 1765, este cumpărată și donată bisericii din Silvașul

de Jos, după cum reiese din această adnotare desfășurată pe nu mai puțin de 55 de pagini: „*Această sfântă și dumnezească Evangheligie, ce cuprinde într-o sine slujba peste tot anul și a sfințelor patimi, s-au cumpărat prin osteneala și cheltuiala dumneaiei, jupânesii roaba Anița, adecă jupânului Furiș Ghiorghie din Deva, îndemnat fiind din Duhul Sfânt ca să fie biseari < cii > Silvașului de Jos cea neunit < ă > de pomenire vecinică și s-au cumpărat drept flor < ini > vonași 12, deci cine s-ar ispiti a înstrăina de la mai sus numita bisearică să fie blestemat ca cel ce-și bagă foc de (...) S-au scris prin mine, protopop Mihai. Anul 1768, zile februar 21“.*

Aceeași tipăritură, într-un exemplar păstrat în prezent la Castelul Corvineștilor din Hunedoara, este semnalată la aproape patru ani de la apariție în satul Stretea, de lângă Dobra, deși, curios, notița următoare este datată, la sfârșit, 1795: „*În anul 1769, în luna lui ianuarie, în 14 zile, am cumpărat eu, Balaz Ghiorghie din Stretea, această sfântă Evangheligie de pomenire la sfânta besearica noastră a Stetii și nime să nu îndrăznească ca să u strămute la alte besearici, ci să ste aici și cine s-ar ispiti să o strămute sau să o fure să fie afurisit de trei sute și optsprezece de părinți sfinți de la Nicheia și de toți sfinții lu Dumnezeu, fără la această besearică să ste pururea și am dat pă dânsa florinți 13. 1795“.*

Dacă unele notițe sunt redactate compact, pe o singură pagină, cum ar fi cele de mai sus, altele se întind pe mai multe file, chiar dacă cuvintele se află presărate, cu destulă larghețe, în subsol. O tipică însemnare de proprietate, scrisă pe 46 de pagini, găsim pe un exemplar din *Biblia* apărută la Blaj, în 1795,

existent în fondul de carte veche românească al Muzeului din Deva: „Această sfântă carte care se cheamă Biblia o au cumpăratu Hrista Grigorie lui Ilie, cu soțu său Sântioana și cu Scrobu Sâtion a lui Petrașu, cu soțu lu Barbură, de-au dat pe ea Gligorie nouăsprăzece zloți și Sântioan cinci zloți. Și o au datu de pomană la besearica din Gura Negrii să aibă pomenire sufletească și eu și neamurile lor în vecii veciloru, fiind popi în poporu popa Anghelu și popa Dumitru în anii în 1805 iunie 26 zile. Iar cine o va fura să fie afurisitu de trei sute optusprăzece de părinți sfinți de la săboru Nicheii și de la besearecă și Dumnezeu și de toți sfinții“.

Peste câteva sute de pagini, într-o însemnare mai târzie, se arată adevăratele peripeții prin care a trecut cartea în zona Munților Apuseni, ceea ce îl silește pe moștenitorul de drept să reitereze afurisenia mai veche pe care o scriseseră părinții săi: „În anul 1836 s-au fost înstrăinat această sfântă Biblie s-au furatu, neștiind nime ce s-au făcut numai omul cel rău și blestemat după ce s-au știut în rușine au fost înaintea sfintei bisearici și a oamenilor de Bota Ion, parhon dascălu v-o dus în Abrudu în orașu și v-o vândut cu 2 galbeni cu 23 de zloți la Toma Sobolodeanul din orașu den sus, măritat Pupăzariu, iară Pupăzariul vânzându-o la un morariu a finăsului, a șpanului, cu 50 de zloți această Biblie. Iară eu, Hrista Gheorghie, fiindu-m ca moșie sau a părinților și a neamului meu Hrista Gligorie, fiind eu, Hrista Gheorghie, slugă în orașul Abrudului, cu îndemnarea și agiutoariul lui Dumnezeu, ieșindu-mi înaintea ochilor miei am cunoscutu scrisoarea cinstiților părinți și blăstămul lui popa Anghel și a lui Necșu popa Dumitru. Dânsul su întuduman înaintea oamenilor străini

am înștiințat la Gura Negrii, la popa Scrob Nicolae, fiind cantor Briciu Florea la Abrudu și eu fiind acolo o am căpătat cu cheltuială prin judecata Domnului din birău Racoși această sfântă carte și prin mărturii cine va îndrăzni a două oară a o înstrăina afurisit de Dumnezeu, precum este scris mai întâi de preoți“.

În același fond, întâlnim pe un exemplar din *Noul Testament de la Bălgrad* din 1648, provenit din Cărmăzânești-Gurasada, o însemnare care are configurația unei cronici detaliate, deși începutul s-a pierdut, despre destinul unei cărți rămase fără stăpân: „... *pre fratesu, popa Danil din Vorța, și s-au mărturisit înaintea lui Dumnezeu și a milostiveniei sale și după mărturisirea lui s-au prestăvit și după moartea lui i s-a cuvinit ca să-i cânte un sfânt sărindar. Și așa am lăsat și noi această carte în mâna părintelui Danil cum să va apuca să slujească lui Dumnezeu printr-acel suflet acel sfânt sărindari. Să rămână cartea milostivei sale la besearica Vorții, iar să nu l-ar putea sluji milostiva sa să-l dea în mâna altui cinstit și dintre cei cuvioși preuți cari să poată sluji Domnului acest și înfrișat slujbă pre care s-au și făgădui cartea aceasta, iar cine or da pe bani în vânzare sau în altă parte de cumu-i scris aici și cine ar face aceasta să fie lepădat de împărăția Domnului Iisus Hristos și cei sfinți arhieriei. Sau protopop s-ar afla și ar găsi această sfântă carte alta asupra procopsit de nu-i polojenie aici sufletește v-o face această carte bir de o ar afla să o ia ca niște stăpâni și pre această sfântă o a da și pre acei prestupnici o ar certa cu certare în săborul sfânt și de va face cartea mai multă decât acel sfânt sărindar să intre al săracilor cari au rămas de popa Ion, numite Mărinca și Răboca și această polojenie o am scris în*

Vorța, în casa lui popa Danil, întru anii Domnului 1714 msca martie, 2 zile. Noi, smeritul sfânt săbor Cozop Iosif ot Dobra și eu popa Sava, fiind giuratu în Sârbi“.

O carte putea stârni patimi sau dispute neînterupte, în jurul ei se țeseau intrigi sau se încheiau tranzacții cu un substrat mai dramatic, în care ea nu mai era obiect de litigiu, ci de reconciliere. În aceste situații, dania unei cărți se institua într-o formă de procedură, frecventă în practica dreptului penal feudal, asemănătoare „globei“ în bani sau în vite, care să conducă la împăcarea părților și la ștergerea unui păcat de moarte. Iată un atare angajament scris pe o filă a *Cazaniei lui Varlaam* din biserica de la Obârșia, de lângă Brad: „*Aceasta carte o au dat Mazerii și la besearica din Obârșie pentru c-au greșit de au omorât pe Flore Pavel din Obârșie și o au dat de au făcut pace cu frăție lui Pavel, ca asta să fie pomană sufletească, iară cine or vinde această carte să fie blăstămat de Dumnezeu și părinții sfinți și să nu fie iertat*“. Cu aceeași funcție reparatorie, în care donația unei cărți era percepută ca un gest expiator, prin care se putea răscumpăra și apoi ispăși o omucidere, era cumpărat un *Chiriadromion*, apărut la Alba Iulia, în 1699, păstrat în prezent la Biserica „Sf. Nicolae“ din Hunedoara. Blestemul din finalul glosei îl vizează pe „*acel om*“ care va sustrage cartea și „*o va vinde pre bani*“: „*Această sfântă carte, anume Păucenie, este a lui Filimon Ion din Cârpeniș, care o a cumpărat Irimie Groza pentru greșala ce-au ucis pre Filimon Mihai și au făcut pace cu feciorul lui Filimon Mihai și cu tot neamul lui dempreună înaintea satului și înaintea*

șpanilor și a toate chisturile vermeaghe Hinidorii pentru să fie om slobod de tot neamul lui Filimon Mihai pre pacea ce a făcut și să ține mai mic și plecat a tot nemzatul lui Filimon Mihai din Cărpeniș pentru greșala ce-au ucis pre Filimon Mihai. Iară eu, popa Avram, fiind popa în Cărpeniș în 3 ani de zile și fiind răzmăriță rea și neputând griji de dânsa, o a dat Filimon Ion depreună cu Irimie Grozea și cu tot nemzatul lor dempreună la mine la popa Avram din Cărpeniș, să poartă griji de dânsa ca și de cărțile mele și să fu de pomini aceste 2 suflete la sfânta leturghie cât voi costa pre lume. Și au zis Filimon Ion cătră mine: părinte, popa Avram, să porți grije de carte să nu să răsipesc, fiind acesta răzmiriță, că cu sufletul meu să va da Domnul cea sfântă pace. În țara noastră nime nu va lua de la molitva ta decă vei fi aci împrejurul nostru că port grije de dânsa altul nime în țara noastră. Și Irimie Groza încă au zis ca unde voiește Filimon Ion și eu acolo voiesc cu tot sufletul meu și să vă spășiți de la Hristos, amin. Iară pre bani să nu poata da întru chip această sfântă carte, anume Păucenie, că eu Irimie Groza las blăstăm cine o va vinde pre bani să fi blăstămat acel om⁸.

Fiecare adnotare se încheia, de obicei, cu un înfri-coșător blestem, în care cei care ar îndrăzni să-și însușească cartea pe nedrept erau supuși unor sancțiuni de sorginte divină⁸. În multe dintre însemnările

⁸ Vezi, în acest sens, și Livia Bacâru, *Ex libris-ul românesc cu blestem*, în „Revista bibliotecilor“, XXI, 1968, nr. 5, p. 280-282; Florian Dudaș, *Vechi cărți românești călătoare*, București, Editura Sport-Turism, 1987, p. 105-107; Doru Radosav, *Carte și societate în nord-vestul Transilvaniei (sec. XVII-XIX)*, Oradea, Fundația Culturală „Cele Trei Crișuri“, 1995, p. 217-225; Cristina Codarcea, *Blestemul – con-*

transcrise până acum, maledicția se raportează la o instanță a creștinătății de mare notorietate, și anume la primul sinod ecumenic de la Niceea din anul 325. Iată încă o mostră, pe care am descifrat-o la Beriu, lângă Oraștie, pe un exemplar din *Antologhionul* tipărit la Râmnic, în 1737, în care se invocă autoritatea celor 318 părinți, specifică formularului bizantin: „*Eu, popa Iosiv din Beriu, cu 32 de florinți cu ai miei bani anii Domnului lăt 1782 [...] Al meu să fie și al cupiilor miei în veci. Iară de s-ar pune cineva împotriva copiilor mici să li-l ia să fie afurisit de 318 sfinți părinți de la Nicheia*“. Un gramatic de la 1741 are un ton mult mai incisiv al afuriseniei, scriind pe primele 16 foi numerotate ale *Chiriadromionului* din 1699, aflat la Vețel, lângă Deva, o sancțiune spirituală cu o puternică conotație eschatologică: „*Să știe ca aceasta sfântă carte, anume Păucenie, o am cumpărat pe bani buni și direpți cu 20 de zloți eu, popa Crăciun, feciorului său anume Nicolae. Iară cine s-ar ispiti s-o fure să fie afurită de Domnul Hristos și de cele 300 și 18 de părinți sfinți di lă Nicee. Hierul, oțelu, petrule o putrăzască, iară trupul acelui om să nu mai putrăzască în veci. Amin. Msca ghenuarie, în 9 zile. Scris-am eu, Nicolae Gramatic, vū lăt 1741. Nicolae*“. În timp, însemnările de proprietate și proveniență capătă o tentă mai puțin ceremonioasă și protocolară, deși blestemele, cu un ton destul de violent, persistă și la începutul veacului al XIX-lea. Un *Triod*, apărut la Blaj, în 1800, are următoarea imprecuație, în

tribuții de antropologie istorică, în „Echinoc“, XXVIII, 1996, nr. 7-8-9, p. 9-11; Dan Horia Mazilu, *O istorie a blestemului*, Iași, Editura Polirom, 2001, p. 275-339.

care făptașii simoniei, ai înstrăinării cărții cu care a fost înzestrată biserica, erau puși sub semnul lui Arie, ereticul care nega consubstanțialitatea Fiului cu Tatăl: „Această sfântă carte s-au cu < m > părat cu bani depuși de Sârbaencu și cu Rafila muiere dumnisale să le fie de pome < nire > și s-au dat de pomană la besearica Ribii și să fie pomenire de veci și cene s-ar întâmpla să o înstră < ineze > de la besearica Ribii să fie afurisit de cei trei sute și 18 de sfinți părinți de la Nicheia și să i se verse mațele ca a lui Arie necredinciosu“.

Anatemele devin totuși, cu timpul, mai puțin grave, printr-o atenuare a sancțiunii proferate în final, perpetuată ca o simplă convenție, cu o tentă mai mult simbolică. Pe un *Strastnic* tipărit la Blaj, în 1773, depistat în zona Hațegului, la Cârnești, se spune: „În anul 1821, în luna lui martie, în 25 de zile, de jupâneasa Iordan S. Anița s-au luat acest a Cârneștilor *Strajnic* cu 14 zloț pentru pomenire Sandru Anița Maria. Cine o fura-o să fie afurisit, fiind noi de față, eu, popa Evtimie și popa David“.

Sancțiunile care se lansau cu atâta vituperanță aveau scopul de a descuraja atât înstrăinarea definitivă a unei cărți, cât și una temporară, în care ea putea fi lăsată drept zălog pentru o datorie sau pur și simplu „răpită“ pentru a fi apoi răscumpărată. Prin asemenea avataruri trecea, la începutul veacului al XVIII-lea, un alt *Chiriadromion* din 1699, dăruit bisericii de la Sadu, județul Sibiu⁹, în locul mai vechii *Cărți românești de învățătură*: „1706, m(s)ca ghin(ar)“

⁹ Exemplarul se păstrează în prezent la BAR, filiala Cluj, cota CRV 202.

29. Întru aceasta vreamă cu răsmirinți ce fură aici în Ardeal, aceaste 2 cărți, anume Păucenie și Meneiu, și l-am răscumpărat de la neamți aici, în piațul, în târgu în Sibiiu, și am dat 8 florinți banii mei, dintru acești bani întărcându-mi 6 florinți giudele Radul Lalu din Sad și popa Toader împreună nevoindu-se pintru aceaste sfinte cărți, împreună și cu alți săteani, fiind polgar Ion Mănea, al doilea, Bucur, al treilea, Stan Oprean, al patrulea, Crăciun Panta, fiind pristav Marco Dragomir, pentru care lucru de câți bani nu mi s-au întors am lăsat eu, popa Pana și cu femeia mea, anume Salomie Dăiana ca să ne fie de pomană, preoții să ne pominească la sfânta leturghie. Și aceasta sfântă Păucenie iar s-au dat în Sad la sfânta besearecă în locul ceilalte Păucenii ce au fost cumpărat de Dumitru Dicoie cel bătrân de pomană să fie lui pomană și feciorilor lui și a tot ne< m > zatul lui. Iar altul cine nime să nu aibe cale a le luao aceste 2 cărți de la sfânta besearecă din Sad că sânt date de pomană sfintei besearecii Sadului. Iar cine ar îmbla a le luao întru fealiu de chip sau să-l fure unii ca acei să fie blăstămați de Dumnezău și de noi că altul nime nu are trabă cu aceste cărți numai sfânta besearecă a Sadului să să știe“. Tot un Chiriadromion, provenit din Veneția de Jos, județul Brașov¹⁰, este revendicat drept garanție a unor împrumuturi între doi frați: „Această sfântă Poucenie au pus-o la mine, adecă la popa Mani Clopoțan, zelog frate-meu Gheorghe Clopoțan pe 3 florinți. Anul 1754. Iară i-am mai dat 2 florinți ungurești, de toț sânt 9 florinți“.

¹⁰ Cartea se află în prezent în colecția Bibliotecii Naționale din București, inv. 6965.

În multe situații, cronicarul este impresionat de anumite perturbări meteorologice, de o ninsoare în plină primăvară sau de o iarnă prea dulce, de o brumă care a dijmuit recolta viitoare sau de alte vicisitudini provocate de o natură potrivnică. Un *Triod* scos la Râmnic, în 1731, păstrat tot la biserica din Beriu, are pe foile sale liminare mai multe notații de acest fel, redată într-o scriere de tranziție: „*Caț să o știi că în anul 1864 n-o fost struguri nici să facă cineva o fere de vin, că și ceață o fost, o picat bruma o săptămână o dat, o tot picat în toate nopțile*“. Pentru următorii ani, o altă descriere similară aduce noi detalii: „*În anul 1866 atâți struguri o fost ca nășipu la ales și o picat bruma de sta ca zăpada peste tot locu în toată Țara Ardealului, adecă unșpe 12 zile ale lui mai și noi om făcut vo 40 de feri, da alții n-o făcut nici o cupă și nici sămințe n-o avut altu togma la târgu Rusalelor, mercuri spre joi o fost lucru asta. În anul 1867, în luna lu mai, în 3 zile, o venit mușele car mor vitele de ele pe la amneaz și la vecerne o fugit vacile toate din pădure tot zi de joi și li-o ținut oamenii tot în posadă zua și li-o afumat cu balebă și li-o uns cu duhot și numa două zile o stătut și-o dat ploie și o răceală și nu știu dusu o au o murit că nimenea văzut niciuna*“. Pe ultima filă albă a cărții, un alt cronicar furnizează noi date privitoare la starea vremii, în care este surprinsă o inundație care s-a soldat cu mari perturbații în viața colectivității: „*În anul 1864, în luna lui iulie, în 30 la amneaz, s-o pornit a ploa și o tot ploat până în august, adecă 4 zile și 4 nopți și o venit apele foarte mari de o stricat Sărăca foarte rău și le-o înecat moara și tot și ale Căstăului și era gata să îneca și oile noste, da*

apa o fugit di la ele și di la ale orașului și casa [...] o înecat-o și în Căstău 7 copii o înecat și o și nins nu numai la custuri, ci și Godeanu o încărcat de nu să vedea nici decât și nu s-o lot vo tri zile...“.

În fine, o altă inundație era amintită lapidar pe verso-ul foii de gardă a unui *Ceaslov*, tipărit la Râmnic, în 1784, pe care l-am identificat la Pojoga, lângă Deva: „În 14 zile iunie anul 821 vineri au ieșit foarte mare Murășu“. Tot pe această carte, pe forțat, martorul unui alt cataclism natural notează: „În 23 de zile lunii lui martie anu 1821 s-au cutrămurat pământul în zori de ziuă“.

Din acest jurnal de epocă, nu puteau lipsi nici momentele mai încordate ale istoriei, văzute de un martor ocular uimit de turnura evenimentelor. Iată mențiunea cronicarului cvasianonim de pe filele unui exemplar din *Cazania lui Varlaam*, provenit de la Râpaș¹¹, într-o adnotare ce relevă, mai mult sau mai puțin subiectiv, amănunte șocante care să sugereze proporțiile unui seism social de răsunet: „Scris-am eu, popa Mihail Popovici, paroh Simeriilor neunit, când s-au început răbeliia în Ardeal de au sculat Horea țara de au spart curțile domnilor și au omorât unguri 100, iară rumâni au perit 7 mii de oameni. 1784, octomvrie, 24 de zile s-au început răbeliia. Popa Mi <hail> Popovici, 1785, scris martie 31“ (Fig. 8). Mai reținem de pe filele aceluiași exemplar șirul de posesori temporari sau de lectori succesivi, care au ținut să-și marcheze, prin intermediul unor simple autografe sau încercări de peniță, accesul la tipăritura ieșeană, așa cum lasă

¹¹ Exemplar păstrat la Arhivele Naționale Deva.

să se întrevadă acest succint onomasticon: Gheorghie diacul și Suciul din Rapolt, „lăcuiitori în Râpaș“, popa Daniil, Ionașcu din Râpaș, Faur Pavel, Faur Ștefan, popa Pătru din Spini, protopopul Lazăr Ștefan din Oraștie, popa Gheorghie Popovici din Toplița, Aron Popovici din Măgură, popa Constantin din Rapolt.

Un alt cronicar pe care mersul istoriei nu îl lasă indiferent îl descoperim în persoana lui Iosif Popovici, parohul neunit al Tătărăștilor, din județul Hunedoara, care își trece autograful pe filele unui exemplar din *Chiriadromionul* din 1699, fiind în același timp receptiv la evenimentele care se derulează sub ochii săi. Ce narează acesta? Ca și preotul omonim din Simeria, mai întâi reține: „*Când au umblat Horea în Țara Ardealului de au spart-o țara au fost la 26 octomvrie 1784*“. El surprinde apoi un ecou al războiului ruso-austro-turc din 1787-1792, sub impresia căruia notează: „*Când au fugit oamenii di peste Murăș toț dincoaci la noi de frica păgânilor turci au fost în 14 zile, septemvrie 1788*“. Peste aproape un secol, este rândul unui alt cronicar ocazional să fixeze într-un calendar al memoriei date ieșite din comun, chiar dacă acestea s-au desfășurat cu mai multe decenii în urmă: „*Când s-au șters iobăgia au fost ano 1849, în 6 avgust. Scris-am eu, Alecsie Olaru, în 18 februarie 1886*“. Adnotările pe marginile cărții de la Tătărăști i-au mai immortalizat pe popa Ion ot Recea, popa Lazăr din Tătărăști, Ghedeon, „cu mila lui Dumnezeu, pravoslav Ardealului“, și pe Popovici Matei, „scolariu“ din Petrești, care își încheie însemnarea cu

formula plastică a mai vechilor copiști: „*Aicea s-au scris cu mână de țărăină și cu pană de găină*“.

Cât valora o carte „bătrână“?

Răsfoită cu venerație, legată prin înfricoșătoare blesteme de cel ce a avut privilegiul să o procure sau, mai ades, de colectivitatea care, prin nu puține sacrificii, a ajuns în posesia ei, o carte „bătrână“ se înfățișa ca o neprețuită comoară. Cinstită cum se cuvine, aidoma unui inefabil blazon de înțelepciune, cartea era privită, mai mult decât ca expresie a unei simple proprietăți, ca un bun inestimabil care să dăinuiască peste timp, moștenit din generație în generație. Nu întâmplător, adnotările de pe filele unei vechi tipărituri au configurația unor verdicte testamentare care trebuie duse neapărat la îndeplinire. Astfel, pe forzațul anterior al *Tetraevanghelului* lui Coresi, Brașov, 1560-1561, popa Ionașcu, care își exersase de mai multe ori semnătura în decursul anilor, conchide lapidar¹²: „*Pis(ah) popa Ionașcu rož. H(ri)s(tova) 1694. Asta carte easta a lui Pătru Bruzan ot Ocoliș și neamul și rămașița lui slava. Să nu o vânză, cu limbă las să nu o vânză*“.

Actul de cumpărare care consfințea dreptul de proprietate este enunțat în formule seci, dar definitive („cum să se știe...“), în înscrisuri care mai păstrează, ici-colo, elemente slavone, ca în această însemnare din 1672, aflată pe un exemplar din

¹² Exemplarul se păstrează la Arhivele Naționale Deva.

Evanghelia învățătoare (Mănăstirea Deal, 1644), identificat de noi în biserica din satul Gothatea, județul Hunedoara: „Cum să știe că am cumpărat eu, popa Matei, aceasta carte, anume Mărgărit, de la popa Radu, fratele lu Mihail, răspopitu de la Vorța, dreptu ban ughi 4. În luna lu martie, dni 25, lēt 7180. Pisa az erei Matei“ (Fig. 9). O *Evangelie* de la București, din 1697, ajunge în 1711 în satul Banabic (azi Vâlcele) din județul Cluj¹³, după mărturia pe care ambele părți, atât cumpărătorul, cât și vânzătorul, o depun conștiincios pe marginea filelor. Mai întâi, întâlnim mențiunea ardeleanului, care a bătut un drum lung pentru a-și procura, cu „bani drepți“, o carte de dincolo de munți: „Să se știe că această sfântă *Evangelie* o am cumpărat de la diaconul Manea eu, Simion din Banabic, sna lui Neagă Ion și am dat bani drepți a mei ca să fie pentru treaba mea. Și am scris când au fost domn în Țara Rumânească Io Costantin Basarab voievod, fiind episcop la Râmnicul de Sus chir Damaschin. Și au fost crugul anilor de la zidirea lumii lēt 7219“. La sfârșitul cărții, apare și consemnarea scurtă, dar precisă, a celeilalte părți: „Să se știe că această sfântă *Evangelie* am vândut-o eu, diac Manea, drept bani gata t <a> l <eri> 9, lēt 7219, m(e)s(ca) mai, 3 dni“.

Prețurile de achiziție, văzute la felurite date și locuri, dau măsura exactă a unei valori perene, care să reziste mai presus de vitregia vremurilor. Cumpărarea unei cărți constituia pentru obște un titlu de mândrie, sumele fiind strânse de multe ori prin con-

¹³ Cartea se păstrează în prezent în BAR, filiala Cluj, cota CRV 1009.

tribuția întregului sat. Pe forțașul posterior al *Evangheliei* scoasă de Antim Ivireanul la Snagov, în 1697, exemplar găsit la biserica din Romos, județul Hunedoara, protopopul Ioan din Orăștie consemnează, în 5 noiembrie 1762, cumpărarea „*de pe 11 zloți dari din mâna sătenilor din Romos*“.

Prin asocierea mai multor localnici este adjucecat și un exemplar din *Mărgăritare* (București, 1746), pentru biserica din Stănița, în Zarand: „*Această sfântă carte, anume Zlataust, o cumpăratu cu 11 florinți di la dascărul Dumitrie din Buceș, cu nume Bota Ion, Iancu Mărian, Iancu Pătru, Onăș Adam în fericea în anul 1769, să le fie pă viță, pă sãmântă pomană. Cine s-ar întinde să o înstrineze di la besearca nostă din Stăniță să fie anatema. Anul ca acela. Amin. 1769*“. În urma unei colecte la care participă mai mulți săteni, cu condiția de a fi pomeniți din neam în neam, *Cazaniile* apărute la Râmnic, în 1748, intră, după numai câțiva ani, în posesia bisericii din Surduc, de lângă Turda: „*În vù lët 1756 facem în știre tuturorui cui să cuvine a ști, deregătorilor din lontru și din afară, pentru rându aceștii sfinte cărți Păocenie, cum că or cumpărat vua câțiva oameni, anume Farcaș Toma, 3 mărieș, ficiorii lui Geană Oanea, 7 mărieș, Farcaș Gheorghie, 3 mărieș, Farcaș Niculae, un mărieș, Farcaș Blag, 3 mărieș, Mat Ion, 3 mărieș, Mat Simion, un mărieș, Birtă Macavei, 4 și 2 potori, Dibă Ion, 4 șustaci, Man Veselie, 5 mărieș, Huiș Dan, 2 șustaci, Geană Simion, un pătac, Sarăcuț Ion, 3 mărieș, a satului, 7 mărieși. Și cine să va afla să o fure sau să o înmute de la beseareca Surducului sau să o înstreineze acela om să*

fie blăstămat și afurisit de 318 de părinți care au fost la soborul de la Nicheia și el și toată casa acelui om, că aceștia o au cumpărat să le fie pomană lor și părinților lor și pruncilor lor și a tot neamul lor și dat beserecii din Surduc. Amin. Scris-am popa Alecsă din Indol, giuratul soborului mic, al doilea reghiuș, popa Gavrilă din Petrid, popa Avram din Măgură, luna lui februarie, 13 zile“. Prin aceleași eforturi conjugate, un exemplar din *Penticostarul* de la București, din 1768, ajunge, după numai un an de la apariție, în Sălaj, la Cizer: „Această carte o au cumpărat fecerii satului din Țizeariu și au dat 21 de mărieși să le fie pomană tuturor: Cărste Ion, 4 mărieși, Rus Lucă, 3 mărieși, Barbăș Diordiiusă, 3 mărieși, Cărste Gavrilă, 1 mărieș, Tode Lupuțului, 1 mărieș, Crețu Văsiu, 1 mărieș, Bărbătoie, 1 petac, Oana Aleschii, 1 petac, Filip Ioneasă, 2 potore, Flore a lu Iepure, 2 potore, să le fie pomană tuturora. Gliga, un mărieș. Mesica mai, 10 zile, 1769“. Desfacerea cărților venite, în pofida oricăror opreliști, de peste munți, se făcea, așadar, cu aceeași promptitudine. O *Liturghie* de la Râmnic, din 1767, găsită la Sălciva, pe Valea Mureșului, este achiziționată cu cinci taleri la trei ani după imprimarea ei: „Această sfântă și dumnezeiască *Leturghie* easte a popii lui Costandin Purcureanu și am cumpărat-o eu în bani gata, taleri 5, să fie a mea și a filorilor miei, iară cine ar zice că easte a lui sau o va fura să fie aforisit și supt blestemul a trei sute și 18 sfinți părinți. Și am scris eu, popa Costandin Purcureanu, lēt 7278“.

Ceremonioși, doi mici cronicari maramureșeni devin martori ce asistă și, totodată, înregistrează, pe

30 de file ale *Molitvenicului*¹⁴ de la Râmnic, din 1730, atestarea unui drept de proprietate, formulat într-o manieră categorică: „*An Domnului 1757. Fiind în sat în Cărpiniș în casa unde au săluit popa Moiseiu, viind înaintea noastră oameni de omănie și giupănul fătul Sandor Lușșor spoidind că aceste carte ou cumpărat Cooiț Tomă din aceășt sat cu 12 florinți și dat în besearică în Cărpiniș să i fie pomană lui și tot neamului său și oricine o are afla să înstrăienieze sau să o fure sau să oă vâneze unul ca acela să fie blăstămat și afurisit de tri sute și opt 18 de părinți sfinți de la Nicheia. Scris-am în luna lui iunie în 4 zile. Popa Toader de la Cernești, giurat și așușră săborului mic și popa Moiseiu din Cărpiniș*“. La fel procedase și un preot de pe Valea Mureșului, care scria pe filele *Cazaniei lui Varlaam*, după ce, în prealabil, chemase doi confrăți din satele vecine să asiste la încheierea tranzacției¹⁵: „*Scris-am eu, popa Giurgiu din Dănulești, în anu Domnului 1707, m(ë)sca iunie. Să se știe când am cumpărat această Păucenie de la popa Sima din Brănicica, dirept zece zloți și o am cumpărat dinaintea lui popa Pătru din Pojoga și mealui popa Groze din Căprioara. Și alți oameni de omenie au fost, cumu-i Histeariu Ion din Bacea și Bal Mihocu din Pojoga. Și mi ou dat să hie moșie mie și pruncilor miei. Și din zece zloți mi-au iertat 2 să pomenescu pân voiui costa eu și feciorul meu Ianăș. Aceste suflete pomni (...) Ionașco, Rabila, Ianăș, Tămaș, Mladin, Brânduș, Mag-*

¹⁴ Exemplar aflat în colecția Castelului Corvineștilor din Hune-doara.

¹⁵ Exemplarul se păstrează în biblioteca Institutului de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu“ din Cluj, cota V 298.

da, Anna, Mărie, Mărie, Iovan, Mățiaș, Mărtin, Cătălin, Pătru, Iovan, Mărie, Mărie, Avram Sima. Scris-am eu, popa Petru din Pojoga. Scris-am eu, popa Groze din Căprioara“.

Cărțile de căpătâi ale comunității se aflau încă la mare căutare chiar dacă se scursese mai mult timp de la apariția lor. La peste un veac de la tipărire, este cumpărat un alt exemplar din *Cazania lui Varlaam* pentru biserica din Țărățel, de lângă Brad, așa cum se menționează pe foaia de gardă a cărții, într-o elegantă grafie cu semiunciale: „Această sfântă carte, anume Păucenie, s-au luat în besearică în Țărățel pentru 21 de florinț și 2 mărieși cu legătură cu tot, anume Gal Măriian, cu soțu său, cu Ilona, au dat 9 și a doao Gal Dănilă, cu soțu său, cu Mărinca, au dat 9 forinți, a treia Gal Florea au iarăși au dat cu soțu său, cu Mărie, 6 mărieși și un petac. Să le fie pomană lor și părinților lor. Și popa va fi la besearica Țărățelului să pome-nească aceste suflete la sfintele liturghii și la celelalte utrenii cari sânt peste tot anul. Și pentru cădelniță iarăși au dat un mărieș, iară mărieș. Această sfântă carte, anume Păucenie, nime nicidecum să nu o mute sau să o vânză pe bani. Cine o are vinde să fie afurisit de cei 318 părinți sfinți de la Nicheia. Și s-au luat în priuție lui Popa Ioan din Criștior, fiind popă în Țărățel. Pomni (...) Măriian, Ilona, Dănilă, Mărinca, Florea, Mărie, Mihai, Anuta, Pătru și Gal Ilie și Ioniță, părinții lui Măriian și a lui Dănilă și a celorlalți frați. Vă lēt 1757. Scris-am eu, popa Alixandru, în zilele Terezii Maria, chesara crăiasă“.

Chiar și la începutul secolului al XIX-lea, unele cărți de cult continuau să fie cumpărate prin contri-

buția mai multor persoane sau a întregii obști, cele tipărite în Moldova fiind aduse, probabil, în condiții dificile. O adnotare de pe *Mineiul lunii ianuarie*, scos la Mănăstirea Neamț, în 1830, existent la Hațeg, însemnare care este reluată, cu mici variațiuni, pe aproape întreaga serie de mineie, relatează amănunțit modul în care s-a făcut achiziția. Sancțiunea spirituală din final este la fel de drastică, precum în urmă cu un secol, dar are și un element de noutate, prin care „ira Dei“ îi vizează și pe cititorii care, „cu nebăgare de samă“, ar rupe cumva cărțile: *„La anu 1832 la 14 noiembrie s-or cumpărat aceste 12 Mineie de luni cu toată strădania protopopului și paroh Ioan Maximilian cu 200 două sute de zloț hârtia, arjint fac 80 optzeci de zloți. Andriș Cișmașu pentru că l-am pus crâznic la Sfânta Bisearica noastră neunită a Hațegului a dat o sută de zloț hârtia, ce fac arjint 40 patruzeci de zloț hârtia, ce fac 20 douăzeci de arjint. Și titori sf. bisearici domnu hotnogu Teodor Stanislav și Gheorghe Apostol și ceilalți titori or dat 15 cinsprezece zloț hârtia ce fac 6 șasă zloț. Și protopopu Ioan Maximilian o dat 35 trizeci și cinci de zloț hârtia, ce fac arjint 14 patrușprazeci zloț și când s-or cumpărat aceaste cărți de la tipografie 200 de zloț hârtia, ce fac arjint 80 optzeci de zloți, protopopu au pus bani și cu strădania lui s-or cumpărat și adus. Și dacă or venit toate 12 mineie, apoi o căpătat protopopu bani 165 o sută șizeci și cinci hârtia înapoi, ce fac arjint ce fac 66 de zloț. Așa aceaste 12 mineie de luni cumpărate cu bani de pomană ca în veci să fie Sf. Bisearici neunite a Hațegului, și cine s-ar ispiti de Satana a le fura sau altă bisearică, bisearică unită, a le da să fie afurisit de Dumnezeu și de soboru Sf. Apostoli*

12 și la judecata Domnului Hristos a toată lumea să se trimită în munca iadului cu diavoli în veci să se muncească. Și ceteteți și cântăreți cari nu vor griji aceste cărți, ci cu nebagare de samă ca leneș vor fi de le rupe să fie judecați de Dumnezeu ca pe un vrăjmaș acestor cărți ce cu mare greutate li-am adus de la o tipografie de cei ce le vor griji să le primească Dumnezeu rugăciunea lor. Amin“.

Tranzacțiile cu cărți erau însoțite uneori de inevitabile neînțelegeri, așa cum reiese din această însemnare fragmentară pe care un anume Costandin Stănculescu o trece pe marginile filelor unui *Chiriadromion*, apărut la București, în 1732, exemplar păstrat la Almașul Mic de Munte, în județul Hunedoara: „În luna lui august, în 27 de zile, scriem și facem în știre tuturor sătenilor din Almășele: au adus un popă din Abrud și popa adus această carte și satul tocmita 29 de florinți și dată 23 florinți și 6 florinți nu i-au dat și popa au cerut bani la sat și de 20 de ori satul nu i-au dat și satul au zis: părinte, du cartea...“.

Tot prin intermediul unor asemenea colportori, anonimi răspânditori de slovă românească în această parte a țării, ajunge și *Penticostarul* de la București, din 1782, la Romoșel, lângă Orăștie, după cum se specifică pe spatele ultimei file: „Această sfântă carte sau cu nume Penticostariu s-au cumpărat cu banii sfintei besearici din Romoșel 16 zloți, din care bani Arion Nasta au adus 10 și 6 au rămas răștanție să plătească cei 6 rămași cât mai cu grabă pe care Arion Nasta stă bun platnic. S-au scris în Orăștie, la 9 martie <1> 794. Acum această care este a sf. besearici neunite din Romoșel. Lazăr Ștefan“. Puțin mai jos este

amintit posibilul negustor de la care romoșenii au cumpărat cartea: „*De la Simeon Dafin din Orăștie*“.

În fine, o altă achiziție este făcută prin intermediul unui meșter legător, stabilit lângă tiparniță, abia după 27 de ani de la apariția cărții, un *Triod* de Blaj, din 1771, în prezent la Silvașul de Jos: „*Această sfântă carte s-au cumpărat de la compactor prin Ioj. Para Mojășu din Silvașu de Jos cu 9, adecă noao zloți, neafându-se alta legată așa pe omenie, ci văzând fratele compactor dorirea ac<elor> poporeni prin Ioj. Mojășu au voit a o da să fie de spăsănie ac<elor> săteni din Silivașu, fiind eu de față pentru încredințare. Blaj, 13 zile nov. 1798, Ianoș Popa*“.

Pe o altă *Liturghie*, scoasă la Blaj, în 1775, își pun semnătura mai mulți posesori sau lectori, precum Nicolae Stoianovici de la Balșa, în 1810, Gheorghe Bulzan, paroh în Lăsău, Ioan Popovici, parohul Gurasadului, cartea ajungând în final, prin schimb, la Sălciva: „*Această carte am luat de la popa Nicolae de la Dobra în schimb pe alta Liturghie și-am și mai dat 10 zloți la anu 1814. Am cheltuit pentru preoție 100 de zloți și am mai cheltuit până la Sibii ...*“.

O carte putea fi cumpărată deci de un sat întreg, de o familie spre „înveșnicire“ sau prin efortul neștiuților cărturari ai satelor, de la dieci și dascăli la călugări și preoți. La Silvașul de Sus, o însemnare aflată pe primele șapte pagini numerotate ale *Evangheliei* de la Blaj, din 1765, îi amintește pe cei doi călugări, Varlaam și Nichita, din ctitoria domniței Zamfira de la Prislop, lăcaș de iradiere culturală pentru românii din ținutul Hunedoarei și din împrejurimi: „*Această sfântă Evanghelie easte cumpărată de smeritul Ieromo-*

naș Varlaam Toplița și Nichita Ieromonah pe seama sfintei mănăstiri de la Silvaș ce se cheamă Prislop, 1773“. Trimiși la Prislop încă din 1749, unde Varlaam ajunge egumen, aceștia sunt implicați apoi în mișcarea lui Sofronie, după care se reîntorc la mănăstire cu misiunea de a deschide o școală pentru copiii din districtul Hațegului¹⁶.

Alte însemnări olografe descifrate la Silvașul de Sus aduc noi dovezi asupra intensei activități cărțurărești interromânești, cu largi ecouri în mediul cultural transilvănean, concomitent cu circulația cărților făcându-se în permanență un schimb de copiiști, dascăli sau zugravi. Pe un număr de cinci cărți, popa Simeon din Pitești, care se subintitula de fiecare dată și zugrav, își certifică prezența sa activă aici, în Țara Hațegului, legându-și numele de înzestrarea bisericii din Silvașul de Sus. Iată ce scria acesta, în 1767, pe *Cazaniile lui Ilie Miniati*, apărute la București, în 1742: „*Această Ilie Miniati este al meu, popa Simeon zugrafu, sin popa Simeon, protopop ot Pitești, și cumpărat cu 10 zloți de mine. An Dom <nului> 1767, mesica iunie, zile 29. Scrisu în Silvaș de Sus*“ (Fig. 10). Cu un preț apreciabil de trei galbeni, prin contribuția mai multor săteni dar și a unui descendent al familiei de nobili români Nopcea, originară de aici, el cumpără apoi și *Penticostarul* de la Blaj, din 1768: „*[În anul] Domnului Hristos 1774, luna lui mai, în 4 zile, s-au cumpărat această <carte> Penticostar pe sama a sfintei*

¹⁶ Vezi Augustin Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 până la 1764*, Blaj, 1902, p. 321, 329; Ștefan Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 120.

bisearici a Slivașului de Sus cu 3 galbeni, cu colduirea lui tot satul <ș> i cu ajutorul jupânului Dragota Lascu a lui Mihoc [...] și cu strădania smeritului [între] preoți popa Simeon zugraful, paroh din Slivași de Sus, la anul luna scris mai sus și cu ostenința crâșnicilor a cinstitului numit satu J<upân> Macra Mihai și a dumnisale Drăghici Mihai și cu ajutor domnului Nopcea Ioja, prețiptor din Deva“. În anul următor, el participă la procurarea Triodului de la Blaj, din 1771: „Anii lui Hristos 1775, luna lui martie, zile 18, am cumpărat acest Sf<ânt> Triod cu bani gata 17 florinți cu colduitu din sat, dar mai ales de la fiii mei cei de dobovnicie de domnul perțiptor Nopcea Ioja din Deva și de jupân Danila Ioja și jupânul Stoica Lascu caprari și de jupânu Giura Ianoși prin strădania smeritului între preoți popa Simeon zugraful parohul ot Pitești și este cumpărat pa sama a sfintii bisearici a Slivașului de Sus pentru pomenire în veci“. Ultimele sale achiziții sunt două cărți blăjene, *Apostolul*, din 1767, și ediția a doua a *Octoihului*, din 1770, după cum reiese din următoarea notiță succintă: „Ast Apostol este cumpărat de fiii mei cei de dubovnicie prin colduiala și a smeritului popa Simeon zugraf parohul a Slivașului de Sus pă sama bisearicii. 1777, februarie, 2 zile“.

Dacă adăugăm la aceasta și o glosă semnalată anterior¹⁷, datând de la 1772, de pe *Evanghelia* de la Blaj, din 1765, sfera atestărilor sale documentare s-a lărgit considerabil. Venit de peste munți, acest meșter zugrav, stabilit la Silvașul de Sus încă din 1765,

¹⁷ Iacob Radu, *Istoria Vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 429.

și-a legat numele de multe lăcașuri de cult din jurul Hațegului, el pictând, între 1776-1785, ușile împărătești de la biserica din Hațeg, iconostasele de la mănăstirea Prislop, de la Densuș și Paroșeni, precum și bisericile din Subcetate, Nucșoara, Ciula Mare și Barul Mic¹⁸. Împreună cu realizările sale de ordin iconografic, adnotările de pe filele unor cărți vechi pe care le-a cumpărat întregesc imaginea unui cărturar mai puțin cunoscut din veacul al XVIII-lea.

Constatăm că prețuri mai ridicate au îndeobște cazaniile, antologhioanele sau mineiele, adică tipări-turile de dimensiuni mai mari. Pe un *Antologhion* de la Râmnic, din 1776, existent la Cârnești, popa Cosma din Ghelari menționează o sumă apreciabilă la acea vreme: „*Această carte este a sf<intei> mănăstiri a Slivașului de sus cumpărată cu 25 de florinți vonaș*“. Nici evaluarea de pe marginea unei foi din *Antologhionul* de la Râmnic, din 1745, pe care l-am întâlnit la Crișcior, lângă Brad, nu este de neglijat: „*Eu, popa Pătru din Crișcior, am dat 28 de florinți pe această carte*“. Și tot la Crișcior, pe ultima filă albă a *Penticostarului*, apărut la București, 1743, se specifică înnoirea, după peste 50 de ani, a legăturii, la un meșter ce pare deja unul profesionist, și nu doar ocazional: „*S-au legat această carte a bisearicii satului Crișcior în luna februar în ziua 28 anu 1807. Prin mine,*

¹⁸ Vezi Ștefan Meteș, *Din istoria artei religioase române. Zugravii bisericilor române*. Extras din „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania“, I, 1929, p. 117; Iacob Radu, *op. cit.*, p. 326; Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 276.

Nicolae Ghiria din Hinedoara, legă < tor > și dirigător de cărți“.

A doua oară era legată în nordul Moldovei, însă după mai bine de un veac, și o *Liturghie* tipărită la Buzău, în 1702, de Gherasim monahul, pentru ca, pe nevănuite căi, să ajungă pe Valea Crișului Alb, la Ribîța: „*Această sfântă carte ce să numește Liturghie pe rusie tipărită easte a sfântului schit Brazi din ținutul Putnii la paraclisul cu hramul Schimbarea la față a Domnului nostru Iisus Hristos și am scris când s-au legat de Gherasim monah sm < erit > de la schit la anul 1828. Dimitrie Ieroshi < m >, monah*“.

Procurate anevoios, urmând drumuri întortocheate, neținând cont de hotare, aceste cărți „călătoare“ erau păzite și îngrijite pe măsura utilității sau a rarității lor. Un alt legător din satul Cinciș, redat într-o formă arhaică, notează pe un *Triod-penticostar* sârbesc, scos la mănăstirea Mrkșina, în 1566, exemplar păstrat în prezent la Biserica cu hramul „Sf. Nicolae“ din Hunedoara: „*Această sfântă carte, anume Penticostar, l-au legat părintele popa Stan din Cilniciș. Domnul să-l pomenească pre dumnealui că l-au legat de pomană*“.

Pe aceeași veche tipăritură, într-o confesiune care se distinge printr-o expresivitate aparte, sentimentul de înstrăinare al unui diac răbufnește printre rânduri: „*Scris-am eu, diac Petru ot Delari, de această încă rog pre dumneata ca preot voi tare în domnul Hristos tot silesc cu nevointă ca să fac cu dumneata bun cunoștință, dar fiind omul în țară străină nu i sa face inima senină, că fiind în străinătate, n-are nici o*

bunătate într-însa. Când grăiaște bine să protivesc cu rău“.

Evoluția prețurilor este simptomatică pentru puterea economică a localităților și, implicit, pentru studiul circulației monetare din aceste ținuturi. Cu un preț relativ mare este luat, la 1805, un *Penticostar*, tipărit la Sibiu în același an: „*Acest Penticostar l-au cumpărat Crișan Mihai din Șăulești cu optsprezece florinți și l-au dat pe sama bisearicii de pomană în anul 1805“.*

Ca urmare a inflației de bancnote, emise prin patentă din 15 ianuarie 1762, dar pătrunse pe piața Transilvaniei abia spre sfârșitul secolului al XVIII-lea¹⁹, prețurile au urcat brusc. La Ormindea, pentru o *Evanghelie*, scoasă la Buda, în 1812, se dă, de asemenea, un preț destul de ridicat. Cumpărătorul, Ștefan Lazăr, figurează în conscripția urbarială a satului, din 1820²⁰, ca iobag pe domeniul baronului Iosif Nalatzi, având în posesia sa doar un iugăr de pământ arabil și o jumătate de iugăr de fânaț, dar suficient de motivat pentru a susține un act caritabil de acest gen: „*Această sfântă și dumnezeiască Evanghelie au cu < m > părat Ștefan Lazăr, cumpărătura 22 de zloți și cu soția Agripa ca să le fie pomenire, ci de la sine ar sluji cu dânsa, iara cine s-or apuca a depărta de la besearica Ormindea să fie afurisit de cei trei sute și optsprezece de părinți sfinți, fiind preot Ioan. Martie 28, 1821“.*

¹⁹ Costin C. Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, vol. I, București, Editura Academiei, 1964, p. 126.

²⁰ Arhivele Naționale Deva, fond Prefectura județului Hunedoara, dos. 2/1820.

O altă carte apărută în oficina de la Buda, *Octoihul cu catavasier*, din 1826, ajunge pe Valea Mureșului, la Pojoga, după ce a fost plătit cu 15 florini: „Cum că s-au predat banii pe această carte din casa sf<intei> bisearici Pojoga 15 fl. v. ca să fie a bisearicii noastre eu aceasta cunosc și mărturisesc. Pojoga, în 30 septem<brie>, anu 1833. Ioan Curuț, preotul bisearicii Pojoga“.

Nu de puține ori, așadar, fie că se specifica sau nu prețul exact al cărții, apare mențiunea că este luată cu „bani buni“ sau cu „bani drepți“. Pe foaia de gardă a unui exemplar din renumita *Carte românească de învățătură*, apărută la Iași, în 1643²¹, care provine din Zarand, este scris: „Această sfântă Păuce<nie> easte a satului Bucureșcilor, luatu cu bani drepți și cine să va ispiti a o înstrăina să fie afurisit de 318 de părinți sfinți de la Nicheia și anatema“. În interior, pe o filă albă, este specificat totuși și prețul în valoare de 20 de florini. Într-o altă notiță de proprietate aflată pe forzațul anterior al primei ediții a *Strastnicului* de la Blaj, din 1753, identificat la Sălciva, se precizează: „Această sfântă carte easte a lui popa Sava din Sălciva cumpărată pe bani buni“. Tot la Sălciva, în Hunedoara, pe ultima filă albă a *Penticostarului*, tipărit la Blaj, în 1768, se arată: „Această sfântă carte easte cumpărată pre bani buni. Luna lui mai, 29, <1> 803“. Această distincție conferea cărții statutul unui bun cu o valoare ridicată, la a cărui tranzacție nu erau luate în considerare, de regulă, monedele mici, uzuale (denar, creițar, groș, poltura, șustac), așa-numiții

²¹ Cartea se află în prezent în colecția Muzeului din Deva.

„bani răi“, cu o largă circulație în rândul populației transilvănene. Pentru a putea fi utilizate la cumpărarea unui bun de preț, deci și a unei cărți, aceste piese divizionare erau preschimbate în „bani buni“, cu o valoare sigură (florini, taleri, galbeni imperiali, zloți)²². Se explică astfel de ce prețul cărților este indicat în însemnări, de cele mai multe ori, prin astfel de unități monetare, cu toate că există și cazuri, după cum am văzut, în care se exprima aceeași valoare prin subdiviziuni echivalente.

Pentru echivalențele existente la un moment dat între bancnote și florinii de argint sunt semnificative socotelile pe care protopopul Ioan Maximilian din Hațeg, pe care l-am întâlnit mai sus, le așterne de astă dată pe un *Octoih*, tipărit la Buda, în 1811. Cronicarul nu uită să-i îndemne din nou pe cititori să aibă grijă de carte, anatema fiind deopotrivă pentru cei ce ar cuteza să o distrugă sau să o înstrăineze: *„Această sfântă carte ce se cheamă Octoih mare s-o cumpărat de la Buda cu douazeci de zloț hârtia, ce fac arjint optu zloț 8 z., la care popa Nicolae Muntianu au dat patru zloț hârtie. Și cantoru Petru Novac a dat doi zloți hârtia. Crâznicu Andriș Cișmașu un zlot, adecă 12 zloț*

²² În circulația monetară din Transilvania se întâlnesc curent în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea *galbenul imperial*, monedă de aur echivalentă cu 250 de creițari sau 500 dinari, *florinul imperial* (= 50 creițari sau 100 dinari), *florinul renan* (= 60 creițari sau 120 dinari), *talerul imperial* (= 2 florini renani), *vonás forint* (= 51 creițari), *florinul unguresc* (= 50 creițari sau 100 dinari), *talerul cu coroană* (= 2 florini și 12 creițari), *talerul simplu* (= 2 florini ungurești); era admis la început și *zlotul românesc* (= 1,40 florini ungurești, sau 1,10 florini renani), dar mai târziu, prin analogie, denumirea de zlot era dată în popor și florinului.

bani Paștilor hârtia. Și protopopu Ioan Maximilian și paroh sf<intei> bisearici au dat trisprăzece zloț hârtia și cu strădania lui s-o adus așa această carte să fie a sfintei bisearici neunite din Hațeg. Și rugăciunile ce să fac din sf. cartea aceasta să fie primite pentru sufletele celor ce o dat bani pentru ea și cetitoriu bine să o grijească să nu o rupă ca să le fie primită rugăciunea, iară care nu vor griji-o sau o ar fura-o sau la o bisearică unită o ar da-o să fie afurisit de sf<ântul> sobor a 12 apostoli și la judecata Domnului Iisus Hristos să se osândească în munca iadului cu diavoli să se muncească în vecii vecilor. Amin“.

Față de inflația crescândă, în care banii de hârtie au început să aibă disagio în comparație cu monedele de argint, s-a recurs, în urma patentei din 1811, la o scădere a valorii bancnotelor de la 100 de florini la 20, iar prin patentele din 1816 și 1817 li se reducea valoarea la 2/5; prin aceste devalorizări s-a ajuns ca o bancnotă de 100 de florini să fie preschimbată în 8 florini²³. Această redresare este ilustrată printr-o achiziție din 1820, de la Beriu, a *Octoihului* apărut la București, în 1730: „În anul 1820, eu, popa [...] acest Ofoic eu, popa Gheorghie Popovici l-am cumparat cu bani 6 zloț de-o filă“.

Tranzacțiile în jurul unor cărți îmbrăcau, uneori, o formă mai puțin obișnuită, plata făcându-se în natură. Astfel, pe un *Triod*, apărut la București, în 1769, s-a plătit la Vața de Sus, lângă Brad, în același an, „o sută de cupe de vinars la Manea Todor Văceanul, cu îndemnarea lui popa Ignatie“, în timp

²³ C. C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 127.

ce *Chiriadromionul* din 1699 era răscumpărat în 1830, la Frata, în județul Cluj, cu „24 de mierțe de cucuruz“.

După patru ani de la apariția sa, *Antologhionul* tipărit la Râmnic, în 1766, este cumpărat pentru biserica din Ocolișel, județul Cluj, în urma vânzării unor terenuri agricole, ceea ce ne arată că un bun spiritual prelua nu de puține ori în mentalitatea oamenilor: „*Această sfântă carte, anume Mineiu, ou cu <m>parat satul Ocolișul Mic, fiind curator Faor Irimie, și fiind și eu Nistor popa Toader, și Trica Veselie fiind curator, și Vlad Mihăilă fiind și el curatăr, și am dat pe dânsa 20 și 8 de vonași la protopop Gheorghie de la Agreș. Scris-am eu, popa Toader, și am scrisu la casa dumisale Faor Irimie, anii Domnului 1770, mesica iunie, 24 de zile. Iar cine să va afla să o fure sau să o mute din besereca Ocolișului Mic să fie afurisit și blăstămat de 318 părinți sfinți cari au făcut săbor. Și având besereca o luncă de fânaț în capul satului din sus și având și on pământ în Stână, în Pleșe, păstă șes și cu aceste am ajutorat la luare cărții. Și o pădure este a beserecii, anume în Părăol Trestiii, și cu acest s-au zidit sfânta beserecă și iară om lăsat să rămâie la sfânta beserecă în veacul veacului. Iară cine să va afla hulitor și lăpădat de lege, de va strica pomana beserecii, să fie supt anatema și să margă la on loc cu Arie necredinciosul și cu cei ce vor asculta de dânsul“.*

Pentru a ne forma o imagine a nivelului prețurilor înregistrate în timp la achiziționarea cărților, să urmărim, comparativ, costul unor produse agricole sau meșteșugărești, a unor mărfuri și a

unor tarife pentru plata unor simbrii, convingși că o valoare poate da etalonul celeilalte valori. La mijlocul secolului al XVII-lea, în satele din Transilvania se plăteau pentru o vacă 8 florini renani și 20 creițari, un vițel costa 1 florin și 40 creițari, iar o pereche de boi între 12 și 30 de florini. În fine, o casă cu toate acareturile era evaluată în medie cu 12 florini și maximum cu 30 florini. La 1774, confecționarea unei trăsurii era răsplătită cu suma de 11 florini ungurești, iar plata a 6 hamuri pentru cai era de 13 florini. În aceeași perioadă, simbria unui călăreț era de 20 de florini, iar a unui vizitiu se ridica până la 24 de florini²⁴. Raportat la aceste valori, prețul cărților era destul de ridicat, ceea ce ilustrează, o dată în plus, eforturile pe care le făcea omul medieval pentru a deține aceste bunuri spirituale. Glosele aflate pe filele îngălbenite ale unor vechi monumente de limbă rămân undeva în memoria latentă a unei colectivități umane, ca mărturii relevante despre veacurile trecute, în care lectura era, în același timp, un pretext pentru meditații asupra micului univers al fiecărui prezumtiv cititor.

²⁴ Vezi, în acest sens, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, Budapest, 1895, p. 188, 193; Gh. Ciuhandu, *Români din Câmpia Aradului*, Arad, 1940, p. 123; Gr. Popiți, *Mișcări de rezistență și răzvrătire în Banat în anii 1774-1775*, în *Arhivele Statului. 125 de ani de activitate*, București, 1957, p. 243; Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demény, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (secolele XVII-XIX)*, București, Editura Eminescu, 1985, p. 116-120; Florian Dudaș, *op. cit.*, p. 66-68.

Elemente ale limbii vorbite

Examineate în general dintr-o perspectivă pur factologică, prin relevarea aproape în exclusivitate a aspectului conținutistic, însemnările existente pe filele cărților vechi românești au rămas la periferia cercetării lingvistice. Dacă istoricul le creditează ca niște izvoare documentare deloc neglijabile, el le reține cu precădere „numai pe acelea care aduc o contribuție cât de mică la cunoașterea trecutului nostru, cu alte cuvinte numai acelea care au în ele o notă de istoricitate”²⁵.

Încă din secolul trecut, deși ne aflăm într-o perioadă de ecloziune a curentului istoric, acest gen de texte începe să fie valorificat și sub raport lingvistic. Între cele 32 de documente pe care B. P. Hasdeu le inserează în primul volum al monumentalei sale culegeri *Cuvente den bătrâni* (1878-1879), se află și o *Notiță pe o carte*, din 1571, interesul editării unor asemenea texte fiind, pentru savant, unul preponderent lingvistic, întrucât „scriitorii, lipsiți de orice cultură ortografică, își dedeau silința de a transcrie întocmai pronunția cea poporană”²⁶. Conștient de valoarea acestui tezaur de date închis între scoarțele vechilor cărți și manuscrise, N. Iorga îl evidentia, la rândul său, nu numai ca document istoric, ci și lingvistic, căci „limba în care sunt scrise aceste

²⁵ Ilie Corfus, *op. cit.*, p. VI-VII.

²⁶ B. Petriceicu Hasdeu, *Cuvente den bătrâni. Limba română vorbită între 1550-1600*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, tom. I, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1983, p. 72.

inscripții, din vremea când se obișnuiește întrebuințarea și la prilejuri solemne și pentru scopuri socotite ca veșnice, în marginea veșniciei omenești, a graiului nostru, această limbă bogată, vie, cumpătată e un îndreptar nestrămutat pentru toate timpurile. În ea, apoi, cercetătorul dialectelor, al schimbărilor încete ale limbii, poate găsi lămuriri din cele mai prețuite²⁷.

Incluse în categoria textelor neliterare, însemnările manuscrise furnizează, într-un grad mai ridicat decât textele traduse, informații prețioase privind răspândirea în trecut a unor fenomene de limbă, care pot deseori compensa penuria de documente din unele zone ale domeniului dacoromânesc. Dualismul sintactic pe care l-a sesizat în limba primelor texte românești i-a permis lui O. Densusianu²⁸ să pună în evidență dihotomia existentă între traduceri, marcate de influența originalelor, și redactările originale (acte de cumpărare sau de vânzare, scrisori oficiale sau particulare etc.), apropiate de limba vorbită în perioada respectivă. Pe de altă parte, și în textele neliterare apar anumite convenții de exprimare, după modelul textelor slave similare, ceea ce nu le diminuează însă valoarea din punctul de vedere al limbii. Cu toate acestea, cele dintâi au prevalat în câmpul cercetărilor lingvistice, și datorită faptului că, până la excelentul corpus de *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, absența unor ediții riguroase de texte neliterare s-a repercutat asupra studiilor de istorie a limbii române și de dialectologie istorică.

²⁷ *Inscripții din bisericile României*, fasc. I, București, 1905, p. VII.

²⁸ *Histoire de la langue roumaine*, tom. II, Paris, 1938, p. 372-375.

Deși provin dintr-o perioadă relativ târzie, în funcție de sporirea tirajelor și o mai intensă circulație a cărții românești începând de la mijlocul secolului al XVII-lea, notițele olografe se impun atenției nu atât prin vechimea atestării unor fonetisme sau lexeme, cât prin autenticitatea și varietatea formelor înregistrate, în comparație cu cele întâlnite în documentele oficiale.

Dacă în cazul actelor de cancelarie, cu precădere al celor transilvănene, sunt sesizabile frecvente inadvertențe de grafie și oscilații de adaptare fonetică datorate originii străine a scribilor, notițele la care ne referim, fiind documente particulare scrise de localnici, cu un simț al normei mai atenuat, sunt în măsură să reflecte mult mai fidel limba vorbită în epoca consemnării lor și chiar în intervale anterioare.

Aceste glose conțin, prin urmare, indicații privind atestarea unor fenomene fonetice dialectale, cuvinte și variante dispărute din limba actuală, puțin cunoscute sau regionale, conservarea unor forme, a unor toponime și antroponime în forma lor populară²⁹. Înregistrarea cât mai adecvată a rostirii reale dintr-un anumit spațiu geografic – însemnările fiind de regulă localizate și datate cu exactitate – este probată de evidențierea unor trăsături ale limbii vorbite³⁰,

²⁹A se vedea și Mihai Mitu, *Între bibliologie și lingvistică (însemnările pe cărți și manuscrise – izvor pentru cercetarea etimologică)*, în „Studii și cercetări lingvistice“, XXXVII, 1986, nr. 3, p. 198-203; Eugen Pavel, *Témoignages onomastiques dans les anciennes notes manuscrites roumaines*, în *Onomastik*, Band I, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2002, p. 153-156.

³⁰Vezi Al. Rosetti, *Istoria limbii române. De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*, ediție definitivă, vol. I, București,

printre care reluarea și repetarea subiectului și a predicatului, anticiparea și reluarea complementelor direct și indirect, frecvența conjuncției coordonatoare și, deasa întrebuițare a demonstrativelor, anacolutul, o oralitate a stilului, în pofida convențiilor de redactare, prin trecerea de la adresarea directă la cea mijlocită. Sunt texte care stau sub incidența normei uzuale, care rezidă de fapt în raportul existent între norma ideală, impusă de tradiția literară, și norma limbii vorbite³¹.

Prin ilustrarea unora dintre aceste fenomene nu ne propunem decât să atragem atenția asupra importanței care trebuie acordată laturii formale în transcrierea însemnărilor, căci orice literarizare, tipizare sau eludare a unor forme fonemice dialectale îngustează sfera de interes a acestor texte și le face practic inutilizabile pentru lingviști, în special sub raport fonetic.

Unele dintre cataloagele de manuscrise sau de carte veche românească publicate în anii din urmă sunt defectuoase tocmai sub acest aspect, și anume al metodologiei de lucru, printr-o transcriere ezitantă, cu lecțiuni eronate sau discutabile, în care se face de fapt un compromis între transcrierea interpretativă a însemnărilor și transliterația lor. Aceste inconveniente, adăugate faptului că însemnările sunt mult dispersate, risipite pe filele unui mare număr de cărți și

Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 440, 526-527; Ion Gheție, *Localizarea textelor vechi românești după criterii lingvistice*, în „Limba română”, XVI, 1965, nr. 3, p. 394.

³¹ Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, Editura Academiei, 1975, p. 75.

manuscrite, fiind redactate de scribi cu deprinderi ale scrisului mai mult sau mai puțin exersate, pun cu acuitate problema editării lor critice, pe baza unor criterii judicioase stabilite.

Din parcurgerea unor însemnări inedite provenite din diferite zone ale Transilvaniei, remarcăm, de la bun început, că structura acestora urmează îndeaproape formularul simplificat al documentelor oficiale, îndeosebi al actelor de proprietate. În cadrul stereotipurilor de exprimare sesizăm, astfel, prezența unor elemente diplomatice definitorii³²: notificația (*să se știe*), intitulația (*eu, popa Ionuțu de la Vidicul Chioarul*); narațiua sau expoziția, cu precizarea titlului cărții, deseori plasată în fața intitulației, precum și a amănuntelor legate de preocuparea sau de dania acesteia; dispoziția (*să fie de folosință acestor suflete*); clauza prohibitivă (*cum să fie neclătită den svântă besearică*); sancțiunea (*cine o va fura să fie afurisit de 318 părinți sfinți*); coroborația, cu numele scribului, care coincide uneori cu cel al persoanei specificate în intitulație; data, de obicei, în final sau, în unele cazuri, la începutul însemnării.

O notiță semnificativă pe care o redăm de pe paginile *Evangeliei învățătoare*, tipărită la Mănăstirea Deal, în 1644³³, este validată în final de autograful mitropolitului Simion Ștefan, precedat de semnul invocației simbolice: „Vũ lě(t) 1646. Au cumpărat această carte jupânul Ștefan den Belgrad și o dat la

³² Cf. Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română din secolele XIV și XV*, București, 1938, p. 64-162; Aurelian Sacerdoțeanu, *Introducere în diplomatică*. Extras din „Hrisovul“, I, 1941, p. 14-19.

³³ Exemplar existent la BAR, filiala Cluj, cota CRV 277.

svânta besearica unde easte hramul Svânta Troiță cea den gios să fie de slujbă svintei besearicii și drept spășenia lui și drept pomană sufletul soției sale jupâneasa Marina și fiul lui Nicola și Constantin, Nastasica și Costadin, să fie de folosință acestor suflete împărăția cerului și o dat în ziele mitropolitului Ștefan și proto-pop Neacșul ot Belgrad, cum să fie neclătită den svântă besearică. Iară cine să va ispiti să o ia de la svântă besearică sau să o vândză să fie procleat de Dumnezeu și de la svintii o(te)ci 318. Ștefan arhiepiscop. Amin“.

Textul ilustrează particularități ale graiurilor vorbite în sud-vestul Transilvaniei, din zona Mureșului mijlociu, printre care notăm nesincoparea lui *e(i)* în *dirept*, *derept*, conservarea diftongului *ju* în *fiul*, păstrarea africateri *ğ* în *gios*, folosirea formei iotacizate la un verb cu radicalul în *d*: *vândză*.

O tipică însemnare de proprietate, care are configurația unei liste de subscripție, este redactată pe filele unui exemplar din *Chiriacodromionul* de la Bălgrad, din 1699, existent la Ciuleni, județul Cluj: „*Cu mila lui Dummedzău, această carte, anume Poucenie, o au cumpărat direptu 21 de florinți, giunătat am dat eu, Handra Toma, 11 florinți dat proto-pop Mihaiu din Călata, Handri <i> Ioță 3 mărieși, Jolda Antonie 3 borgoși, Nadre Gligă 6 crivaci, Dan Ion un florint, Tudzeale Lucă 100 de bani, Nedeia Toaderii 1 mărieș, Cord Creciun 2 mărieși, Dărăcioaie 1 mărieș. Și să fie titoru Handra Toma, să poarte de grije răzmirițe și în mână de preuți streini să u vadză cum ținu. Dară cine or cumpăra, să or vinde, să or fura trecleat și procleați să fii de 318 părinți din Nechiie. Pi viță, pe sãmânță Handrea să să u grijească. Scris-am în Ciula, m(sc)a,*

iul., 1 zi, ai < i > Domnului 1700. Protopop Mihaiu ot Călata“.

Printre fenomenele pe care le consemnăm sunt păstrarea lui *e* în *streini* și a lui *u* aton în *preuți*, conservarea africatelor *dz* în *Dumnedzău* și, respectiv, *ğ* în *giumătate*, menținerea rostirii moi a lui *j* în *grije*, precum și forma rotacizantă *mără*. Textul mai conține, de asemenea, la fel ca însemnările de la Surduc și Cizer, din subcapitolul precedent, un eșantion reprezentativ de nume de persoană, concludent pentru stadiul consolidării numelui dublu și coexistența formulelor antroponimice oficiale și a celor populare.

Tot pe filele unui *Chiriadromion* din 1699³⁴, protopopul Iancul din Geomal, județul Alba, consfințește dania cărții către Mănăstirea Mănăștur de la Cluj: „Eu, popa Ionuțu de la Vidicul Chioarul, de la Prislop, am cumpărat aciste Pooicinie în bani gata 20 de florinți unguriști și om dat la Mănăstirea Mănășturu de la Cluj într-acista chip să-i fie la mănăstire până va trăbui feciorului miu Simion sau fetii mile, Petcă, atunci, să se poate luo de la besărecă la mărăducul mi < u >, c-am dăt cui mână va fie să ne pomenească la svânta leturghie. Ionuțu, Ion, Simion, Petcă, Lucaciu, Ion, Toma, Șimion, Todură, Glogorie. Scris-am 1701, februar, în 3 zile. Protopop Iancul de la Geomal“.

Notița este edificatoare pentru expansiunea unor fenomene de limbă, printre care conservarea rostirii etimologice cu *v* netrecut la *f* în *svânta*, păstrarea laringalei *h* în forma verbului *pohti*, durificarea lui *r*

³⁴ Exemplar păstrat la BCU Cluj, cota BRV 115 A.

în *trăbui*, amplificarea cu *-a* deictic a adjectivului demonstrativ de apropiere: *acista chip*. Menționăm și o variantă lexicală diferită de cea înregistrată în DLR: *mărăduc*, cu sensul de ‘urmaș, descendent’.

Ultima glosă pe care o transcriem de pe un *Chiriadromion* bălgrădean aparține preotului Simion din Călățele, județul Cluj, care notează în 25 aprilie 1709, într-un stil asemănător cu cel pe care l-am întâlnit mai sus în însemnările de la Obârșia și Hunedoara: „*Această sfântă carte îi cumpărat de Ștefănuț din Călățea pentru că i-au omorit un fecior o fată a lui Vitcă Crăciun, anume Nastea, adecă pentru dilcoșie și dat la beseareca din Călățele și un clopot. Deci cine va citi pre ea să dzică să iarte Dumnădzău păcatele. Cine o va fura să fie afurisit de 318 părinți sfinți. Scris-am eu, popa Simion din Călățele. Ai <i> Domnului 1709, m(s)ca april, 25 dni*“.

Observăm prezența în text a unor fonetisme ca *besearecă*, în care *e* medial aton s-a conservat, fără să evolueze încă la *i*, prin disimilare, fenomen întâlnit și în însemnările anterioare, păstrarea lui *e* etimologic în *adecă*, ocurența africateri *dz* în *dzică*, *Dumne-dzău*, precum și un arhaism fonetic în *omorit*, cu o formă apropiată de etimon; pe de altă parte, însă, nevelarizarea vocalei anterioare *i* după *r* forte se poate datora încadrării în grupa verbelor de conjugarea a IV-a terminate în *-i*. Sub aspect lexical, consemnăm forma *dilcoșie*, o variantă a lui *ghilcoșie*, cu sensul de ‘omucidere’, un derivat, neînregistrat în dicționare, de la *ghilcoș*.

Sunt argumente suficiente, credem, în favoarea alcătuirii unui corpus cât mai complet al însemnărilor

românești din secolele al XVI-lea – al XIX-lea, conceput după rigorile criticii textuale³⁵, care să se poate constitui în acel gen de lucrări capabil să deschidă noi orizonturi studiilor de istorie a limbii române, precum și unor discipline conexe.

³⁵ Vezi și Eugen Pavel, *Pentru un corpus al însemnărilor manuscrise românești*, în „Cercetări de lingvistică”, XXXIV, 1989, nr. 1, p. 53-58.